

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
ФИЛОСОФИЯ ЖАНА САЯСИЙ-УКУКТУК ИЗИЛДЪЪЛЪР
ИНСТИТУТУ**

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ **Д.09.11.027**

*Кол жазма укугунда
УДК 809.434.(575.2.) (043.3)*

БЕЛЕКОВА КАРАМАТ КАРАТАЙЕВНА

ААЛАМДАШУУ ШАРТЫНДАГЫ ТИЛДИН ОНТОЛОГИЯСЫ

09.00. 11 – социалдык философия

**Философия илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Бишкек – 2013

Иш Кыргыз-Ўзбек университетинин коомдук жана тилдик дисциплиналар кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси: философия илимдеринин доктору, профессор

Жумагулов Мааметайып Жумагулович

Расмий оппоненттери: философия илимдеринин доктору, профессор

Бокошов Жамгырбек Бокошович

философия илимдеринин кандидаты, доцент

Азимжанова Айнура Адыловна

Жетектүүчү мекеме: Кыргызстан Эл аралык университетинин

Социалдык-гуманитардык кафедрасы

(720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 255-а)

Диссертациялык иш 2013-жылдын “___” _____ саат _____ Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр институтундагы философия илимдеринин доктору (кандидаты) жана маданият таануунун кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.09.11.027 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265-а.

Диссертация менен КР УИА Борбордук илимий китепканасында таанышууга болот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265-а.

Автореферат 2013-жылдын “___” _____ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, философия
илимдеринин кандидаты, доцент
Н.С.

Акматова

ИШТИН ЖАЛПЫ М/НЪЗДЪМЪС/

Изилдън\н актуалдуулугу. Азыркы геосаясий мейкиндиктеги негизги процесстердин бири болгон ааламдашуу лингвистикалык кубулуштарга да белгилүү таасирин тийгизүүдө. Мындай социомаданий кырдаалда айрым улуттук, этностук тилдер англис, орус, кытай, испан сыяктуу кеңири жайылган тилдерге орун бошотуп бер\лдө. Соңку мезгилдердеги социумдагы олуттуу өзгөрүүлөр, ън\г\ тенденциясы, коомдук өндүрүштүн соода мамилелеринин шарттары, массалык маданият аз сандагы жана ънд\r\ш\ төмөнкү деңгээлдеги элдердин тилине негативд\ таасирин тийгизип, жер жүзүнө кеңири таркалган тилдерди \йрөн\гө мажбур кылууда. Мындай жагдай айрым тилдердин өзгөрүүгө дуушар болуп, социомаданий чъйръдъ колдонуудан чыгып калышын шарттоодо. Тилекке каршы, бул абал биздин мамлекеттик тилге да тиешелүү.

Ааламдашуу шартында бир топ элдердин этноулуттук өзгөчөл\г\н аныктаган тили, маданияты, каада-салттары жана үрп-адаттары трансформацияланып жатат. Андыктан улуттук өзгөчөл\ктөрд\, этникалык өздүк аң-сезимди өн\кт\r\, сактоо идеясы биринчи орунга чыгууда. Ушул өң\ттө кыргыз этносу үчүн да аталган маселе өтө актуалдуу м\нөзгө айланууда. Анткени тил - бул элдин тажрыйбасынын, таанып-билүүсүнүн, тарыхынын чагылдырылышы, улуттун эс - тутуму [3, 98-б.].

Кыргыз мамлекети бир бүтүндөй дүйнөлүк маданий-цивилизациялык процесстен бөлүнө албайт, ошондой эле бүткүл ааламдашуу шарттарынан да четтөөгө м\мк\н эмес. Мындай глобалдуу тенденцияга кошулуу көб\нчө экономикалык, илимий-техникалык чөйрөлөрдү камтыса да т\пк\ этностук баалуулуктар, башкача айтканда, улуттук тил, маданият, менталдык өзгөчөлүктөр, руханий дүйнө жана башка аксиологиялык нарктуулуктар, парадигмалар сакталып, маданий-лингвистикалык дөөлөттөр муундан-муунга берилиши абзел.

Ушундай объективд\, зарыл процесстин ишке ашырылышында д\йнөл\к ыңгайлашуудан, интеграциялык процесстен алыстабай туруп эне тилин, маданиятын сактап калуу маселеси актуалдуу болууда. Аталган проблеманын чечмелениши өтө эле татаал, анткени ааламдашуу процессинин негизги мүнөздөмгөлөрүнүн бири болуп күчтүү, ар тараптуу мүмкүнчүлүктүү айрым калктардын жана этностордун маданиятынын салыштырмалуу алсыз элдердин маданиятынын, тилинин функцияланышына басымдуулук кылышы эсептелет. Бул өңүттө дүйнө элдеринин тилдеринин өз ара байланыштары, аракеттениш\лөр\, алардын имманентт\ логикасы кандай жүрөт деген маселенин чечмелениши да учур талабы. Ошол себепт\ алгылыктуу социомаданий баалуулуктарды өзүнө сиңирген тил феноменин, анын болмушун, уюштурулуу формаларын социалдык-эпистемологиялык ой-чабыттан өткөрүү тарыхый-методологиялык кызыгууну туудурат. Демек, ааламдашуу шартындагы тилдин онтологиясын философиялык-методологиялык жактан талдоо зор теориялык жана практикалык мааниге ээ.

Жогоруда белгиленген жагдайларды эске алып, ааламдашуунун контекстиндеги тилдин болмушун, эволюциялык табиятын, улуттук-этностик функциялануу өзгөчөл\ктөр\н философиялык рефлексиянын деңгээлинде системалуу анализдөө зарылдыгы келип чыкты. Мындай илимий кызыкчылык изилден\ч\ теманын учурдагы актуалдуулугун кърсътът.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илим изилдгъ иштери менен байланышы. Диссертациянын темасы КР УИАнын ФЖСУИИИнун тематикалык планына кирет.

Изилдгън\н максаты жана милдеттери. Диссертациянын негизги максаты - ааламдашуунун контекстинде тилдин диалектикалык маёызын социалдык-философиялык гъ\ттгън анализдгъ. Белгиленген максатка ылайык иштин төмөнк\ милдеттери аныкталды:

- тилдердин татаал, эволюциялык табиятын социалдык-эпистемологиялык талдоо;
- ааламдашуунун азыркы лингвистикалык процесстерге тийгизген таасиринин өзгөчөлүктөрүн жана натыйжаларын изилдөө;
- салттуу коомдогу кыргыз тилинин болмушун тарыхый-методологиялык нукта кароо;
- советтик мейкиндиктеги кыргыз тилинин функцияланышын экспликациялоо;

- жаңы геосаясий шарттагы кыргыз тилинин абалын, өн\г\ тенденцияларын көрсөт\.

Изилдѳн илимий жаѳылыгы:

- социалдык мейкиндик-мезгилдик континуумдагы этностордун тилдеринин маңызы философиялык рефлексиянын деңгээлинде изилденди;
- ааламдашуунун азыркы лингвистикалык процесстерге тийгизген таасиринин м\нѳз\, ар т\рд\л\г\ экспликацияланды;
- салттуу коомдогу кыргыз тилинин эволюциялык табияты иликтенди;
- совет доорундагы кыргыз тилинин ѳн\г\ ѳзгѳчѳл\ктѳр\ каралды;
- соңку мезгилдеги кыргыз тилинин абалы жана диалектикасы социомаданий ѳзгѳрүүлѳрдүн контекстинде анализденди.

Диссертациянын теориялык жана методологиялык негизи

Диссертациянын теориялык жана методологиялык негизин диалектиканын принциптери (жалпы байланыш, ѳн\г\, карама-каршылык, абстрактуулуктан конкреттүүлүккѳ ѳт\, тарыхыйлуулук жана логикалуулук ж.б.) түзд\.

Ошону менен бирге изилден\ч\ проблеманын имманентт\ мазмунун ачуу үчүн илимий таанып-бил\н\н формалдык-логикалык жана тарыхый-салыштырма ыкмалары, цивилизациялык-маданият таануучулук, социолингвистикалык усулдар пайдаланылды.

Изилдѳдѳ ааламдашуу процессинин контекстинде д\йнѳ элдеринин тилдеринин эволюциялык табияты жѳнүндѳг\ чет ѳлкѳл\к, ошондой эле ата мекендик окумуштуулардын философиялык, лингвистикалык, социологиялык ой ж\г\рт\лѳр\ колдонулду.

Изилдѳн теориялык жана практикалык мааниси.

Илимий иштин теориялык мааниси ааламдашуу шартындагы лингвистикалык процесстер жѳн\ндѳг\ социалдык-философиялык билимдерди кѳейт\дѳ жана тереѳд\дѳ турат. Диссертациядагы теориялык-методологиялык нуктагы натыйжаларды азыркы лингвистикалык процесстерди талдоодо, кыргыз тилинин келечектеги ѳн\г\ тенденциясы менен байланышкан проблемаларды ѳздѳшт\r\дѳ, чечмелѳдѳ колдонууга болот.

Диссертациянын материалдарын жана жыйынтыктарын социалдык философия, глобалистика, маданият философиясы, философиянын тарыхы, маданият таануу, лингвофилософия боюнча атайын курстарды даярдоодо, аларды студенттерге окутууда пайдалууга м\мк\н.

Коргоого сунуш кылынган негизги жоболор:

1. Этностик тил социалдык мейкиндикте жана убакытта дайыма өнүгүп, татаалданып турган социомаданий кубулуш болуп саналат. Тилдин болмушу конкретт\ тарыхый-этникалык мүнөзгө ээ болуп, тилди алып жүрүүчү элдин социалдык-экономикалык, руханий-маданий жагдайлары, менталитети, жашоо образы жана дүйнө таанымы менен байланышкан. Тил феноменинин генезиси жана эволюциялык табияты, функциялануу чөйрөсү, баалуулук системасы, өн\г\ мыйзам ченемд\л\ктър\ тил философиясынын негизги предмети болуп саналат. Ошону менен бирге тил философиясында дүйнө элдеринин тилдеринин өз ара байланышы, аракеттениш\ маселелери да каралат. Тил - ъз\н\н имманентт\ ън\г\ш\ндъ ой ж\г\рт\н\н моделин, образын жана ъбългъс\н калыптандыруучу каражат. Бирдей тилде сүйлөгөн субъекттер шарттуу түрдө окшош ой ж\г\рт\ жана ж\r\м-турум м\мк\нч\л\г\нъ ээ.

2. Ааламдашуу шартында маалымат алмашуу салыштырма жънъкъялп, бардык социомаданий чъйръгъ оёой эле таркайт; бул жагдайда зарылдык катары чет тилдерди ъздъшт\r\ процесси эне тилинин четке чыгып калышына ъбългъ т\зът. Мындай кырдаалда аз сандагы калктар, анын ичинде кыргыз эли \ч\н эки жолдун бирин тандап алуу жън\ндъг\ олуттуу маселе турат: ъз тилин сактап калуу максатында башка к\чт\ элдердин тилинен баш тартуу же д\йнъл\к тилдерди активд\ ъздъшт\r\п, ъз эне тилин тобокелдикке салуу.

3. Салттуу коомдо кыргыздар негизинен эки фактордун натыйжасында өзд\к маданиятын, идентт\л\г\н, б\т\нд\г\н жана тилин сактап келген, биринчиден, мындай абал көчмөн жашоо образы жана ага ылайык келген жашоо-тиричиликтин чарбачылык формасы менен байланышкан. Тынымсыз бир мейкиндиктен экинчисине көч\п ж\r\, ошондой эле кыргыз урууларынын салыштырмалуу чарбалык автономиясы башка этностор менен болгон ар тараптуу байланышты чектеген, ага ылайык маданий жана тилдик ассимиляция процессине жол берилген эмес. Экинчиден, салттуу коомдун уруу-уруктук түзүлүшүнъ шайкеш кыргыз этносунун менталдык өзгөчөлүктөрү да өз идентт\л\г\н, айрыкча тилин сактап калууга мүмкүндүк түзгөн.

4. Кыргызстандын Россиянын курамына кошулуу мезгилинде маданий-лингвистикалык көз караштан алганда кыргыз элинин салттуу маданиятына, эне тилине, анын сакталышына коркунуч пайда болгон. Узак өнүг\ тарыхында биринчи жолу кыргыз этносу башка, аларга жат болгон маданий - цивилизациялык негиздеги, тез темп менен өнүккөн мамлекеттин таасирине

кабылган. Анын натыйжасында кыргыз элинин салттуу жашоо образы бузулуп, орус тили биздин этносуздун тилин четке сүрө баштаган; анын салттуу эркин өн\г\ш\, функцияланышы чектөөлөргө дуушарланган.

5. Советтик мейкиндикте ылкын\н бардык калкын орусташтыруу боюнча саясат ж\рг\н. Социалдык-экономикалык ч\йр\н\н, илимдин жана техниканын интенсивд\ \тн\г\ш\н\н эсебинен орусташтыруу процесси улуттук маданиятты ын\кт\r\ \г\ багытталган иштерге караганда тез ж\рг\н. Орус тилинде с\йл\г\н адамдардын санынын к\б\й\ш\ бул к\р\н\шт\ к\ч\тк\н. Аталган процесстин тез ын\кк\н динамикасына карабастан мамлекет тарабынан улуттук маданиятты, баалуулуктарды кайра жаралтуу багытында да алгылыктуу иштер ж\рг\н. Борбордук Азиянын республикаларында сабатсыздык жоюлуп, улуттук интеллигенция, кесиптик адабият, телевидение, радио, басма с\з ын\кк\н. Ушул факторлордун негизинде Кыргызстанда жалпы адабий улуттук кыргыз тили калыптанган. Адабий тилдин жайылышына байланыштуу аймактык диалектилердин аракеттен\ \ же функциялануу ч\йр\с\ кыскарган. Совет мезгилинде бир жагынан улуттук тилде китептер жарык к\р\п, эне тилдин ын\г\ш\ \ч\н бир топ шарттар т\з\лс\, экинчиден орус тилин \йр\н\ \г\ табигый т\рд\ социомаданий муктаждык к\ч\й баштаган.

6. СССРдин жоюлушу жана Кыргызстандын эгемендүүлүккө ээ болушу менен бирге ылкыд\ орусташуу процесси басандагандыгын белгилөөгө болот. Орус тилин алып ж\r\ \ч\л\рд\н көпчүлүгү Кыргызстандан башка мамлекеттерге чыгып кеткендигине байланыштуу улуттар аралык баарлашуунун тили болгон орус тили бир аз өзүнүн таасирин азайтуу тенденциясы байкалат. Мамлекет тарабынан кыргыз тилинин баркын, ролун көтөр\ боюнча иштикт\ \ аракеттер болгонуна карабастан жаңы геосаясий мейкиндиктеги кыргыз тили илим менен техниканын интенсивдүү өн\г\ \сүнөн артта калууда. Анын себептери катары керект\ \ каражаттардын, адистердин, өнүккөн терминологиялык, өндүрүштүк базанын жоктугун ж.б. кароого болот. Мындай жагдайда ааламдашуу процессинин жүрүшүнөн четтеп, артта калбоо үчүн кыргыз тилинин салттуу баалуулуктарын сактап, анын оптималдуу функцияланышын жана учурда ыңгайлашуусун камсыз кылуу зарылдыгы келип чыгат.

Изден\ \ч\н\н жеке салымы. Изден\ \ч\н\н жеке салымы тилдин эволюциялык маёзын, ааламдашуунун лингвистикалык

процесстерге тийгизген таасирин социалдык-философиялык талдоо менен мүнөздөйт.

Диссертациянын апробацияланышы. Диссертациянын негизги жоболору «Модернизация высшей школы в переходный период: состояние и перспективы» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференциянын (-Бишкек, 2002), ОшМУдагы индиялык борбор уюштурган эл аралык илимий-теориялык конференциялардын (-Ош, 2002, 2003, 2004), «Роль человеческого фактора в реализации программы «Комплексная основа развития Кыргызской Республики до 2010 года» аттуу республикалык илимий-практикалык конференциянын (-Бишкек, 2002), «Современность: философские и правовые проблемы» аттуу республикалык илимий-теориялык конференциянын (-Бишкек, 2005), «Кыргыз философиясынын актуалдуу проблемалары» аттуу илимий-практикалык конференциянын, (-Ош, 2001), профессор Ж.Жаныбековдун 70 жылдыгына арналган регионалдык илимий-практикалык конференциянын материалдарында чагылдырылган.

Диссертация Кыргыз-Түзбек университетинин коомдук жана тилдик дисциплиналар кафедрасынын, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр институтунун философиянын теориясы жана тарыхы, тааным теориясы, илимдердин тарыхы жана теориясы, социалдык философия, этика жана эстетика бөлүмдөрүнүн кеңейтилген жыйынында талкууланып, коргоого сунушталды.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы.

Илимий изилдөөнүн негизги натыйжалары 10 илимий макалада чагылдырылды, анын ичинде 2 макала Казахстанда «Поиск» журналында жарык көрдү.

Диссертациянын тизмеси. Диссертациялык иш кириш, эки баптан, беш параграфтан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын жалпы көлөмү - 172 бет.

Иштин негизги мазмуну

«Кириш» теманын актуалдуулугу белгиленип, анын изилденүү даражасы мүнөздөлдү, иштин максаты менен негизги милдеттери аныкталды, изилдөөнүн методологиялык жана теориялык негиздери, илимий жаңылыгы, коргоого сунушталган жоболор, диссертациянын теориялык жана практикалык мааниси, апробацияланышы көрсөтүлдү.

«Лингвистикалык проблемаларды изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери» аттуу биринчи бапта

тилдердин эволюциялык табияты, алардын байланыштарынын татаал м\н\з\ философиялык рефлексиянын деңгээлинде изилденип, ааламдашуунун лингвистикалык процесстерге тийгизген таасири талдоого алынды.

«Этностордун тилдеринин маёзын социалдык-эпистемологиялык талдоо» деп аталган биринчи параграфта тилдердин татаал, карама-каршылыктуу жаратылышы изилденди.

Ааламдашуу процессинин контекстинде тилдин ън\г\|с\н, функцияланышын талдоо \ч\н тилдин онтологиялык ъзгъчъл\ктър\н, диалектикалык жагдайларын изилдеп алышыбыз максатка ылайыктуу. Бул багытта М.Ж.Жумагуловдун, Ж.Б.Бокошевдин, О.А.Тогусаковдун ж.б. окумуштуулардын онтологиялык проблемаларга арналган эмгектерине кѳ\л буруу зарыл. Ж.Б. Бокошевдин пикири боюнча философиянын алкагында кандай гана маселе каралбасын, анын талданышы, чечилиши философтун онтология жаатындагы позициясына ылайык ж\згъ ашат. Демек, онтология – философиянын фундаменти, пайдубалы. Буга улаш, илгертен философиянын чордонун т\згън маселе – бул аё-сезимдин сыры, табияты [36, 25-б]. Ушул ѳ\ттгън алганда тил кубулушу адамдардын баарлашуусун, маалымат алмашуусун, ой жүгүртүүлөрүн камсыз кылуучу зарыл каражат, белгилердин системасы болуп саналат [153, 783-б]. Тилдин имманенттүү болмушу аркылуу гана социомаданий маалыматтар сакталып, муундан-муунга берилип, адамдардын ж\r\м-туруму жън\гъ салынаары абзел. Тил аны алып ж\r\ч\лърд\н аң-сезиминин, маданиятынын, каада-салттарынын мазмунун объективдештир\|ч\ универсалдык фактор же семиотикалык система иретинде каралат.

Тил философиясынын өнүгүү контекстинде этностук же улуттук тилдердин имманентт\| диалектикасы, анын социумдагы ар т\rд\| кубулуштар менен байланыштары социолингвистикалык багыттагы изилдөөчүлөрдү кызыктырып келген. Маселен, А.Г. Лурия тил менен аң - сезимдин органикалык байланышына арналган бир топ илимий эмгектерди жараткан жана тилге төмөнкүдөй аныктама берген: «Тил - предметтерди, белгилерди, иш - аракеттерди, ошондой эле субъекттердин ортосундагы өз ара мамилелерди, карым - катнаштарды аныктаган коддордун татаал системасы» [97, 30-б.]. Ошондуктан тилдин ар тараптуу функцияларына (таанып-бил\|ч\л\к, коммуникативдик, лингвистикалык ж.б.) таянып, бул феномендин коомдук турмуштагы маанилүү орду жөнүндө корутунду чыгарууга болот [121, 863-б.]. Чындыгында, адамдарды жаныбарлардан айырмалаган орчундуу фактор - тилдин пайда

болушу жана калыптанышы. Демек, тил адамдарды социалдык субъект катары аныктап, аң-сезимдин, ойломдун пайда болуп, өнүгүшүнүн негизги шарты катары кызмат өтөйт. Тил феноменин эволюциялык табияты көрсөткөндөй, адамдардын тили, аң-сезими, дүйнө таанымы бири-бири менен тыгыз байланышкан процесстер. Бул жагдайда Ж.Б.Бъкъшев мындайча ой ж\г\рт\т: “Илимий изилд\г\л\р адам баласынын жаралыш процессинде «\чилтик» болгонун, иш-аракет, аё-сезим, тил киндиктеш, эриш-аркак келгенин даана айгинелейт. Ал эми “мээ аё-сезимдин, ойломдун органы болгон менен, аё-сезим баштын ичинде эмес, коомдун ичинде, маданият мейкиндигинде калыптанып \н\г\т” [36, 64-65-б.].

Маданий-цивилизациялык \н\г\ процесси к\рс\тк\нд\й, тилдин келип чыгышынын негизи болуп адамдардын баарлашууга муктаждыгы эсептелет. А.Г. Луриянын пикирине ылайык натыйжада бүтүн сүйлөмдөрдүн татаал синтаксисттик коддору, түшүнүктөр келип чыгып, алар адамзаттын аң-сезиминин, д\й\н\ таанымынын жана ишмерд\л\г\н\н өнүгүшүнө чоң т\ртк\ болгон [97, 25-26-б.]. Ошону менен бирге алгачкы тарыхый доорлордо тил жамааттын же топтун практикасы менен тыгыз байланышта аракеттенсе, мезгил өткөн сайын күнүмдүк тажрыйба менен байланышпаган деле маалыматтарды берүүчү кодго айланган. Тилдин андан аркы коомдук-тарыхый динамикасы белгилүү бир маанини чагылдырган сөздүн, түшүнүктүн өз алдынча ишмердүүлүк катары күндөлүк практикадан бөлүнүшү менен байланышкан. Эми тил өзү эле предметтерди жана ой жүгүртүүнүн белгилеринин зарыл каражаттарын камтый баштаган. Бул жолду синсемантикалык система болуп эсептелген тилге тиешел\ катары кароого болот [97, 33-б.].

Ар бир конкретт\ тилдин практикадан салыштырмалуу бөлүн\ тарыхы тигил же бул элдин болмушунун эволюциялык мүнөзү, анын жашоо тажрыйбасынын ажырагыс көрүнүшү болуп саналат. Реалдуулуктун коду катары тил адамдарга курчап турган айлана - чөйрөдөгү кубулуштар, процесстер жана предметтер жөнүндө ой жүгүртүүгө мүмкүндүк берет. Ар бир табигый тил өзүнүн мыйзамдуу болмушуна дүйнөнү кабыл алуунун жана кодификациялоонун өзгөчө белгилерин чагылдырат. Автор белгилегендей, тилдин мазмунундагы баалуулуктар бирдиктүү көз караштардын, коллективд\ философиянын системасына биригип, субъектилер аркылуу өздөшт\р\л\т [174, 4-б.]. Тил аркылуу ой ж\г\рт\н\н белгилүү модели, образы, өбөлгөсү калыптанат. Бирдей мазмундагы тилди алып ж\р\ч\л\өр

т\ш\н\ктөрд\н жана сөздөрдүн окшош топтомун колдонуу менен катар жалпы стандарттык схеманын чегинде ой жүгүртүшөт.

Түрдүү тилдер дүйнөкараштын ар кандай моделдерин, дүйнө таанымдын ар т\рд\ \ өбөлгөлөрүн, объективд\ \ реалдуулуктун сүрөттөлүшүн туюнтушат. Ой жүгүртүүнүн формаларын структуралык, схемалык түрдө аныктап, программалоо менен бирге тил адамдын ой жүгүртүүсүнүн белгилүү тибин, аны менен бирге субъектинин жүрүм-турум, системасын жана менталитетин калыптандырат [174, 153-158-б.]. Ошону менен бирге эле кайсы тилде сүйлөгөнүнө, тажрыйба топтогонуна карабастан, ар бир этностун эмпирикалык билимдери, бүтүндөй дүйнө таанымы да белгилүү өзгөчөлүктөргө ээ. Демек, «тил - тажрыйба» системасында аталган феномендер бири - бири менен тыгыз байланышта эле турбастан, ар бири тиешелүү өз алдынчалыкка ээ болушу менен бирге субъектилерге, алардын жүрүм-турумуна зор таасирин тийгизет.

Тилдердин генезиси жана эволюциясы көрсөткөндөй, уруу, уруктардын, уруу союздарынын атаандаштыгы лингвистикалык процесстердин өз ара татаал карым-катышына алып келген. Тилдердин карама-каршылыктуу байланышы, өз ара аракеттениши элдердин жашоосунун татаал мүнөзү, менталдык өзгөчөлүктөр\, этностук болмушу, функциялануу жагдайлары менен аныкталат. Мындай социомаданий кырдаал дайыма тилдин философиясын изилдөөч\л\рд\н кыял\н\н борборунда турган, алар тилдин болмушунун тарыхый-конкретт\ \ м\н\н\, жалпы адамзаттык, этностук жана улуттук ченемин баса кырс\т\шк\н.

«Ааламдашуунун азыркы лингвистикалык процесстерге тийгизген таасиринин өзгөчөлүктөр\» аттуу экинчи параграфта ааламдашуу шартындагы дүйнөлүк тилдердин ын\г\п-өзгөрүү, функциялануу жагдайлары тарыхый-логикалык өнүткө каралат.

Ааламдашуу - дүйнөлүк мейкиндиктин бирдиктүү зонага кайра түзүлүшү; анда капитал, товар, кызмат көрсөтүү тоскоолдуксуз жылып, т\рд\ \ идеялар эркин жайылат, эл аралык укуктук, маданий-маалыматтык талаа, аймактар аралык маалымат алмашуу кеңейет.

Ааламдашуунун ж\р\ш\нд\ белгил\ \ бир тилдердин өзгөр\ш\, жоюлушу менен ага ылайык келген ой ж\г\рт\ \ өзгөр\ш\, парадигмалар, ошондой эле ж\р\м - турум моделдери, андан тышкары маанил\ \ маданий маалыматтар да өзгөр\ \г\ учурайт. Аталган баалуулуктарды жоготуу башка маданияттардын баалуулуктарын жана маалыматтарын басынтуу же с\р\п чыгаруу формасында ж\р\ш\ м\м\к\н. Билимдер системасы кайсы

тилде ыз формасына, жигерд\ \ функцияланышына ээ болсо, маалыматтардын жана билимдердин маани-маёызы, ылчым\ ошол тилге кып артыкчылыктарды берет.

Жаёы геосаясий мейкиндиктеги ааламдашуу шартында тилдердин татаал карым-катнашы коомдук-тарыхый ын\г\ \н\н азыркы баскычында элдер «ындр\р\п чыгарган» т\рд\ \ маалыматтардын к\р\ш\ формасында ж\р\т. Мындай кырдаалда кып маалыматтарды иштеп чыккан калктар, этностор гана жеёиши м\мк\н. Бул жагдайда аз маалыматка ээ болгон элдер, анын ичинде кыргыз калкы билингвизм абалына ыт\ш\ к\т\лт. Бир тилди билген субъектке караганда эки же андан ашык тилди ыздышт\ргын инсан б\г\нк\ к\ндь бир топ социолингвистикалык артыкчылыкка ээ экендигин учурдун маданий-цивилизациялык ын\г\ \с\ ырастоодо.

Чындыгында, адамзаттын тарыхы кърсъткьндьй, жалпы д\йнън\н бардык элдерине бирдей т\ш\н\кт\ \ болгон жалгыз тил болгон эмес. Бирок б\т\н аймактарга жана социомаданий чьйрълъргъ бирдикт\ \ болгон тилдер жашап, функцияланып келген жана б\г\нк\ к\ндь да аракетте экендиги белгил\ \. Андай тилдерге байыркы грек, латын, славян, классикалык араб, санскрит тилдерин кошууга болот. Эл аралык жана салыштырмалуу жалпы м\нъзгъ ээ болгон мындай тилдер расмий статуска ээ болбогон тилдерге караганда манил\ \, баалуу катары эсептелген. Соёку мезгилде ааламдашуу процесси жана англис тилинин жайылышы ытъ тыгыз байланышта ын\г\ \дь. Ю. Цуданын пикири боюнча англис тилинин басымдуулук кылышы коомдук турмуштун бардык чьйрълър\ндь ааламдашуу процессинин тездешине ыбългъ т\зът. Ал эми ааламдашуу ыз кезегинде англис тилин эл аралык баарлашуунун тили иретинде колдонууга жол ачат [177, 8-б.].

Ааламдашуу процессинин жайылышынын негизинде англис тили жалпы д\йнъл\к тил статусуна ээ болууда. Б\г\нк\ \ социомаданий кырдаалда ал саясий, экономикалык, соода чьйръс\ндь, ММКда, жарнама, \налгы, телевидениеде, туризмде, коопсуздук чьйръс\ндь, коммуникация системасында, илимде жана билим бер\ \дь басымдуу ролду ойнойт. Б\г\нк\ к\ндь д\йнън\н 62 ылкъс\ндь англис тили расмий же жарым расмий тил статусуна ээ болгон, ал эми калктын 97% аны эл аралык баарлашуу каражаты катары баалашат [126, 21-б.]. Д\йнъдъг\ \ маалыматтардын 70-85% англис тилинде сакталууда. Азыр кыптъгын мектептер толугу менен англис тилинде окутуу жън\ндъг\ \ маселени кътър\п жатышат. Мындай окуу жайларынын максаты - ар тараптуу билим бер\ \дьн тышкары ылкън\н жарандарын ааламдашуу процессине даярдоо. Улуттук

тилдер, анын ичинде кыргыз тили англис тили тарабынан эл аралык мамилелер системасынан четке кагылууда, анткени ири с\йл\ш\л\т\р, маалымат алмашуу негизинен англис тилинде ж\р\г\з\л\п жатат [140, 213-б.]. Англис тилиндеги товарлардын аталыштары, к\рс\т\м\л\т\р, жарнамалык стратегиялар белгил\ глобалдык эстетиканы жана аксиологиялык ченемдерди калыптандырат.

Тил менен маданияттын диалектикалык байланышы ааламдашуунун лингвистикалык аспектилеринин \н\г\ш\н шарттады. Изилд\т\ч\ А.В. Подстрахова белгилегендей, экономикалык, технологиялык, саясий жана социалдык ч\й\р\д\т\г\ ааламдашуу улуттук маданияттардын \з ара байланышына, эволюциялык \н\г\ш\н\э эле алып келбестен, улуттук тилге белгил\ проблемаларды пайда кылат. Англис тилинин жайылышы менен д\й\н\д\ бирдикт\ ой ж\г\рт\ модели, ж\р\м - турум \л\г\с\ калыптанат. Бул жагдай улуттук, этностук маданияттарга жат к\р\н\ш болуп саналат [183, 23-38-б.]. Ошондуктан азыркы социомаданий динамикада м\м\к\н болушунча лингвистикалык приоритетке ээ болгон тилдер, маселен, англис тили менен айрым улуттук тилдердин гармониялуу шайкеш \н\г\л\т\р\ \ч\н объективд\ шарттарды т\з\ маселеси актуалдуу болууда. Жалпысынан, ааламдашуу процессинин ма\ё\зын илим менен техниканын, илимий-техникалык прогресстин тездик менен \н\г\с\, д\й\н\л\к, маалыматтык, маданий-руханий, социалдык-экономикалык мейкиндиктин функцияланышы т\з\т. Мындай глобалдык кубулуштан калктардын тилдери да четте калышы м\м\к\н эмес. Ушуга байланыштуу улуттардын (этностордун) тилдери, алардын болмушу \зг\т\р\л\т\рг\ дуушар болууда, маданий-лингвистикалык, илимий-маалыматтык баалуулуктардын таанып-бил\ч\л\к ченемдеринин \зг\т\рг\нд\г\ байкалат.

«Кыргызстандын социомаданий \н\г\ш\н\н контекстиндеги тилдин онтологиялык табияты» аттуу экинчи бапта кыргыз тилинин салттуу коом учурундагы, совет мезгилиндеги жана ааламдашуу шартындагы болмушу, функциялануу \зг\ч\л\кт\р\ изилденет.

«Салттуу коомдогу кыргыз тилинин болмушу» деген биринчи параграфта кыргыз элинин к\ч\м\н жашоосунун шартындагы тилинин функциялануу \зг\ч\л\кт\р\ изилденген.

Кыргыз элинин нечендеген кылымдарды карыткан тарыхы к\рс\т\к\нд\й, этносубуздун тили маданий-цивилизациялык \н\г\ш\ процессинде \з\н курчап турган социолингвистикалык баалуулуктар, айрыкча т\рк тилдери менен байланышкан. Маселен, алыскы Чыгыштан Волгага чейин т\рк жана моңгол

тилдеринде сүйлөгөн уйгур, түрк, кыргыз, канглу, карлук, кыпчак жана түркмөн сыяктуу уруулар жашап келген. Түрк дүйнөсүнүн дагы бир бөлүгү Чыгыш Европадагы хазар, авар, булгар, түрк, печенег, половец сыяктуу уруулар менен алака-катышта болгон. Түрк тилдери бүтүндөй чоң аймакты ээлеп келген жана алар бири-бирине түшүнүктүү болгон [181, 15-56-б.].

Кутман калкыбыз тилге ъзгъчъ баа берген. Бул жагдайда Ж.Б.Бокошев мындай дейт: “тил ъз\ къркъм съз т\r\ндъ калыптанган дешке негиз бар. Адам адегенде куюлуштуруп ыр менен с\йлъй баштаган. Б\г\n деле с\й\nсък да, к\й\nсък да кооз съзгъ кайрылабыз: с\йгън кишиге ыр жазабыз, ыр арнайбыз, ългън кишиге жакындары кошок кошот. Кыскасы, адепки тил таасын, кыска, таамай създърдън турган, демек, къркъм съз т\r\ндъ калыптана баштаган. Бул божомолду ырасташ \ч\n бир топ тарыхый, психологиялык, лингвистикалык... проблемаларды козгоо зарыл” [36, 7-б.].

Кыргыз этносу байыркы мезгилдерден тартып эле ъз\n\n калыптануу процессинде т\rд\\ этникалык топторду ъз кучагына алган. Этникалык топтордун ъз ара карым-катнашынын, байланыштарынын, биримдикке умтулууларынын натыйжасында алар \ч\n кыргыз тили эне тилине айланган. Тескерисинче, ъз эне тили катары кыргыз тилин четке каккан же кабыл албаган этностор кыргыз деп эсептелген эмес. Демек, кыргыз тилинде с\йлъгън гана этникалык топтор кыргыз деп аталган. Мындан, кыргыз этносунун толук калыптанып, сакталып калышында эне тилибиз чоё мааниге ээ болгон деген корутунду чыгарууга болот. Саясий, аймактык жана чарбалык жактан бъл\n\nп - жарылган кыргыз уруу, уруктары туугандык жагы жана бирдикт\\ тили боюнча гана ъздър\n кыргыз катары идентификациялай алышкан.

Көчмөн кыргыз эли үчүн отурукташуу процесси этникалык өзгөчөлүктөрдү жоготуп коюу коркунучун пайда кылган. Анткени отурукташуу формасына өтүү менен алар жаңы социомаданий жагдайларды өздөштүрүшүп, натыйжада бул абал лингвистикалык процесстерге негативдүү таасир тийгизген. Ушул өңүттө эгер тигил же бул этнос согушта женилип калса, аларга душман өз маданиятын, аны менен кошо тилин да таңуулаган. Ошол эле көрүнүш отурукташуу процессинде да байкалат. Отурукташкан элдерде мамлекеттин түзүлүшү менен маданияты, тили динамикалык мүнөздө боло баштаган. Ал эми көчмөн элдердин маданияты, ошондой эле тилдин, лингвистикалык өзгөчөлүктөрү салттуу коомдун баалуулуктарын сактап, консерватизм менен мүнөздөлгөн. Белгилүү болгондой,

консерватизм бардык эле элдерге, этносторго, алардын тилдерине мүнөздүү көрүнүш болуп саналат.

Көчмөн цивилизациянын диалектикасы көрсөткөндөй, тышкы күчтөр тарабынан олуттуу коркунуч пайда болгон учурда көчмөн элдер, маселен кыргыздар жашоо ордун которуп, коопсуз жайларга барып жайгашышкан. Мындай жагдайда тууганчылык принциби боюнча түзүлгөн топтордо биригүү, бирдиктүү этносту талаш жөнөдөгү маселе курч мүнөзгө ээ болгон эмес. Ушундай шарттар белгилүү даражада кыргыз тилинин сакталып калышына мүмкүндүк түзгөн.

Кыргыз эли отурукташкан мезгилден тартып басымдуулук кылган этнос тарабынан маданий жана тилдик ассимиляция коркунучу пайда болгон. Бул жагдай Кокон хандыгынын доорунда ачык көрүнөт. Кыргыздар көп отурукташкан аймактарга Кокон хандары молдолорду, имамдарды, ажыларды жана дербиштерди тынымсыз жөнөтүп турушкан. Кыргызстанда диний мекемелер, мечиттер курула баштаган. Ал мезгилде диний билимди, илимдин башаттарын өзбек жана араб тилдеринде гана алууга мүмкүн болгон.

Демек, тарыхый мезгилдин өзү менен көчмөн жашоо образы кыргыздардын тилинин автономдуу өзүнүн шартта, отурукташкан жагдайда этностун тили ар тараптуу лингвистикалык таасирлерге дуушар болгон. Ал эми Кокон хандыгынын шартында тилдик ассимиляциянын көрүнүштөрү байкалган. Кыргыз элинин россия империясына кошулушу менен тилдик мамилелер башка нукка бурулган.

«Советтик мейкиндиктеги лингвистикалык парадигмалар» аттуу экинчи параграфта совет мезгилиндеги лингвистикалык процесстер изилденет.

Коомдук-тарыхый өзүнүн процессинен белгилүү болгондой, орус эли Борбордук Азия аймагында жашаган калктарга салыштырмалуу ар тараптуу прогресске ээ болгон. Россия империясы бир нече ондогон жылдар бою Кыргызстандын аймагында саясий, аскердик жана социалдык - экономикалык \стүмдүк жүргүзүп, өзүнүн ассимилятордук саясатын алып барган. Орус эли өз үлкөнүндө социалисттик революцияны ишке ашырып, социалдык-экономикалык базасын талаш-танышынан өзгөрткөн, бирок өзүнүн мамлекетти бекемдөө менен байланышкан стратегиялык максатынан баш тарткан эмес. Ушул өттө өзүнүн улуттук тилинин өзүнүн, функцияланышына реалдуу шарттарды талашуу чоё маани берген.

Совет коомунун бардык социалдык-маданий структурасынын өзүнүн жана жакшырышы, анын материалдык абалынын өсүшү негизинен бири-бири менен диалектикалык тараптан байланышкан

\ч процесс менен аныкталган. Аларга тездетилген урбанизацияны, индустриалдашууну жана илимий-техникалык прогрессти кошууга болот [13, 8-б.]. Аталган процесстер дээрлик орус тилинин негизинде ын\ккын. Коммунисттик идеологиянын ызьг\н т\згын интернационализм идеясы орусташтыруу саясатына трансформацияланган, мындай стратегиялык саясатты ишке ашырбай туруп ьлкын\ социалдык-экономикалык жана маданий-руханий, саясий б\т\нд\к катары сактап калуу кыйын эле.

Социомаданий чьйрьдг\ орусташтыруу процессинин тез ын\ккын динамикасына карабастан мамлекет тарабынан улуттук маданиятты кайра жаралтуу багытында да алгылыктуу иштер ж\ргын. Индустриянын т\з\л\п, ын\г\ш\ менен катар эле улуттук, этностук баалуулуктардын ын\г\ш\нъ да кье\л бурулган. Борбордук Азиянын республикаларында сабатсыздык жоюлуп, улуттук интеллигенция, кесиптик адабият, телевидение, радио, басма сьз ж.б. ын\ккын. Ушул факторлордун негизинде Кыргызстанда жалпы улуттук кыргыз тили калыптанган. Оозеки с\йлъш\ практикасында адабий тилдин тездик менен жайылышына байланыштуу аймактык диалектилердин аракеттен\ жe функциялануу тармагы кыскара баштаган.

Советтик мейкиндикте бир жагынан улуттук тилде китептер жарык кьр\п, эне тилдин ын\г\ш\ \ч\н бир топ шарттар т\з\лсь, экинчиден, орус тилин \йрьн\гь табигый т\рдь социомаданий муктаждык к\чьй баштаган. Ушул ье\тть кыргыз эли алга карай ын\г\дьн баш тарта албайт, демек, билингвизмден да четтьгь м\мк\н эмес; келечекте \ч тилд\л\ккь ьт\ жьн\ндь да маселе козголушу м\мк\н. Ч.Айтматов орус жана кыргыз тилин теё ьздьшт\р\ жана практикада колдонуу улуттук ьзд\к аё-сезимдин, анын этникалык ьзгьчъл\ктьр\н\н жоголушуна алып келбешин, тескерисинче улуттук идентт\л\ккь жаёы тарыхый-маданий, мазмундук жана психологиялык ченем беришин баса белгилеген [3, 99-б].

Жалпысынан, совет мезгилинде кыргыз тилинин ын\г\ш\ \ч\н социалдык-маданий шарттар т\з\лсь да, калктын турмушунда орус тилинин ролу чоё болгон. Ёлкьб\зд\н интеллектуалдык, маданий-руханий потенциалынын ын\г\ш\ндь билингвизм принцибинин ишке ашышы орус же кыргыз тилдеринин бири-бирин байытып, толуктап, баалуулуктарын арттырып ын\г\льр\зарыл экендигин социалдык практика далилдейт.

«Ааламдашуу шартындагы кыргыз тили» аттуу \ч\нч\ параграфта ааламдашуунун кыргыз тилине тийгизген таасири иликтенип, анын тарыхый перспективасы талдоого алынат.

Постсоветтик мейкиндикте ълкѡб\зд\н улуттарынын, этностук топторунун жана жарандарынын эл аралык мамилелери кеѡейген жана маалымат алмашуу темпи тездеген азыркы социомаданий шартта кайсы тилде маалымат кѡп иштелип чыкса, ошол тил атаандаштыкка туруштук бере алат. Ушул жагдайдан алганда соңку мезгилдеги кыргыз тилинин баркынын ѡспѡй жатышы финансылык жана материалдык ресурстардын жетишсиздиги, ошондой эле адистердин, тиешелүү окуу, маалыматтык жана атайын адабияттардын кыргыз тилинде аздыгы, андан тышкары күчтүү ѡнүккѡн терминологиялык базанын жоктугу жана башка ушул сыяктуу кѡйгѡйлүү жагдайлар менен түшүндүрүлѡт. Баарыбызга белгилүү болгондой, Кыргызстанда табигый, гуманитардык жана инженердик - техникалык илимдерге жол орус тили аркылуу гана ачык. Ошол себептүү жогорку техникалык, инженердик, табигый жана медициналык билим берүү орус тили аркылуу гана жүрүүдѡ. Бул кырдаал социалдык-гуманитардык илимдерге, анын ичинде философияга да тиешелүү. Кыргыз тилин илимий, инженердик-техникалык билимдердин системасында орус тили менен бир даражага кѡтөрүү үчүн миңдеген китептерди орус жана башка тилдерден кыргыз тилине жогорку деңгээлде, сапаттуу которуу зарыл. Бул жагдай да Кыргызстанда орус тилинин ролун күчѡтүп, кыргыз тилинин маанисин экинчи орунга коюуда. Бирок белгиленген максатка жетүүдѡ, тактап айтканда, эне тилдин ролун жогорулатууда котормо иштерин жолго салуу эле жетишсиз. Котормодон тышкары кыргыз тилинде китептер басылып чыгышы зарыл; ал үчүн кѡптѡгѡн каражаттар талап кылынат. Мындай каражаттар бүгүнкү социомаданий кырдаалда жетишсиз. Кыргыз тилинин орус тилине орун бошотуп беришинин себептерин төмѡнкү жагдайлар аркылуу түшүндүрүүгѡ болот: биринчиден, орус тилинде иштелип чыккан маалыматтар кыргыз тилине караганда ѡлчѡмү, кѡлѡмү боюнча кѡп. Экинчиден, д\йнѡдѡг\ бардык маалыматтарды кыргыз тилине которууга м\мк\нч\л\к жок, \ч\нч\дѡн, орус тили кыргыздарды дүйнѡ элдери менен бириктирип, байланыштырып турган кѡпүрѡ катары кызмат ѡтѡйт.

Кыргызстанда телевидение, кинематографиялык продукция, илимий, инженердик-техникалык, гуманитардык, медициналык, окуу, кѡркѡм жана башка ушул сыяктуу баалуулуктар негизинен орус тилинде жүр\п жатат. Орус тилинин сандык, сапаттык артыкчылыгы мындан ары да ѡсүшү күтүлүүдѡ. Бул жагдай д\йнѡдѡ маалыматтын ѡлчѡм\н\н, билим, илим мейкиндигинин тынымсыз кеѡей\ \ тенденциясы менен т\ш\нд\r\лѡт. Зарыл каражаттарга жана кадрларга эѡ болуу менен бирге Россия чет

тилдеги кып сандаган маалыматтарды орус тилине ыкчам которуу м\мк\нч\л\г\нъ ээ.

Орус тилинин республикада бекемделишине ички жана тышкы миграция да зор таасирин тийгизет. 1991-жылдан 2006-жылга чейин айыл жергесинен бир миллиондой адам сыртка чыгып кеткен [146, 240-б.]. Расмий тилди начар ыздышт\ргън айылдыктар шаарга кыч\п келгенде бир топ лингвистикалык тоскоолдуктарга учурашып, натыйжада орус тилин ыздышт\р\гъ мажбур болушат. Кыргыз тилинин ын\г\ш\нъ тышкы миграция да терс таасирин тийгизип жатат. Ыкмътт\к эмес уюмдардын берген маалыматтары боюнча кыргызстандык 400 миёден ашык адам Россия жарандыгын кабыл алышкан [180]. Мындай жагдайда кийинки кыргыз муундары \ч\н эне тили негизги эмес тилге айланышы м\мк\н.

Жалпысынан муундан-муунга мурасталган кыргыз тилин ын\кт\р\, анын баалуулуктарын, наркын кытър\ \ элкыб\зд\н жарандарынын ыйык парызы. Биздин мамлекетте калктын 70% кыргыздар т\зът, алар эки тилде эркин с\йлъшь алышат деген пикир менен канааттанып тим болбостон, улуттук тилибиз башка элдердин тили менен бирдикте, шайкеш ын\г\п, туруктуу социалдык-экономикалык, маданий-руханий ызгър\ \ камсыз кыла турган зарыл каражатка айланышы зарыл.

“Корутундуда” төмөндөгүдөй жалпы логикалык жыйынтыктар алынды:

1. Тил татаал, кып кырдуу, карама-каршылыктуу кър\н\ш катары цивилизациялык мейкиндикте жана социалдык убакытта ын\г\п, адамдардын табигый чыйрэгъ, социумдарга, жарандарга болгон карым-катнашын туюнтуп турат. Тилдин болмушу, анын уюштурулушу социомаданий алкакта ишке ашырылат да, тарыхый-конкретт\, этностук, улуттук жана жалпы адамзаттык м\нъзгъ ээ болуп, кып кырдуулуктун биримдиги иретинде калктардын, этностордун социалдык-экономикалык жагдайы, маданияты, менталитети, жашоо образы жана д\йнъ таанымы менен шартталып турат. Ушуга байланыштуу тил феномени ар т\рд\ \ философиялык, маданий, социалингвистикалык, этнофилософиялык, этнопедагогикалык изилдъълърд\н предмети болуп саналат. Ошондуктан тарыхый таанымдын ын\г\ш\ндъ тил философиясынын иликтъь объектиси элдердин тили болгондугу бекеринен эмес.

2. Тил ыз\н\н имманентт\ \ мазмуну боюнча реалдуулуктагы болмуштардын формаларын, алардын конкретт\ \ кър\н\штър\н, ыз ара мамилелерин, байланыштарын туюндуруучу коддордун системасы. Тилдин болмушу, анын функцияланышы же жалпы эле онтологиясы адамдарды социалдык субъект катары аныктап,

аё-сезимдин, ойломдун жана б\т\нд\й таанымдан пайда болуп, ън\г\ш\н м\н\ъзд\йт. Ушуга байланыштуу тилдин жардамы аркылуу социомаданий тажрыйбаны, нормаларды жана каада-салттарды муундан-муунга сактап, учугун улоочулук (ырааттуулук) тенденциясы ишке ашат.

3. Ааламдашуунун негизги карама-каршылыктарынын бири түрдүү этникалык жалпылыктардын бирдикт\ б\т\нд\кк\ интеграциялануу процесси, планета үчүн окшош структуралардын, байланыштардын жана мамилелердин бардык социалдык чөйрөлөрдө калыптанышы этностордун жашоо ишмердүүлүгүнүн конкретт\ формаларына таянган салттуу императивдердин жана принциптердин негизинде ишке ашышында турат. Бул жагдай к\пт\г\н калктардын маданиятынын жана тилинин четке с\r\л\п чыгышына алып келет, айрыкча аз сандагы элдердин маданияты мындай шартта жашоого мүмкүнчүлүгү аз. Ага ылайык аз сандагы элдер, анын ичинде кыргыздар өз тилин сактап калууга да жөндөмү жетишпей калышы мүмкүн. Азыркы социомаданий кырдаалдагы мобилдүүлүк маданий окшоштукка жана айрым элдердин тилдеринин жоюлушуна алып келген абалды жаратууда. Мындай кырдаалдын түзүлүшүнө социалдык байланыштарды, сооданы, товарлардын агымын күчөткөн социалдык-экономикалык процесстер да өбөлгө түзөт. Сонку мезгилде дүйнөлүк экономика ар тараптуу мүнөзгө ээ болуп, мындай кырдаалда коомдук мамилелерди жеңилдеткен тилдердин ролу жогорулайт. Андай тилдерде сүйлөгөн элдердин санынын көптүгү аз сандагы элдерге караганда кеңири жайылган элдердин тилине экономикалык жана соода тармактарында көп артыкчылыктарды берет.

4. Кыргыз элинин маданий-цивилизациялык ън\г\с\н\н контекстинде кыргыз тилинин эволюциялык тарыхынын эки баскычын б\л\п к\рс\т\ зарыл. Биринчиси анын пайда болуп, нечендеген кылымдар бою ън\г\ш\ жана калыптанышы менен м\н\ъзд\л\т. Экинчи баскычта отурукташкан жашоо образына ът\н\н натыйжасында кыргыз тилин жоготуу коркунучу пайда болгон. Байыркы мезгилден тартып биздин элибиз ъз\н\н калыптануу процессинде т\rд\ этникалык жамааттарды, топторду камтыган. Кыргыз тилин эне тил катары эсептегендер кыргыз этносу катары эсептелген. Салттуу коомдук турмуштун жана чарбачылыктын мобилдүү формасы кыргыз тилин, маданиятын автономдуу сактап калууга өбөлгө түзгөн. Этноулуттук маданият, тил башка көчмөн элдер сыяктуу эле консерватизм менен мүнөздөлгөн. Ал кыргыз тилин сактап калуунун, ън\кт\r\н\н негизги каражаты катары кызмат өтөгөн. Ошону менен бирге Кокон хандыгы жана анын тарапкерлери

къчмън калкка карата ассимилятордук саясат ж\рг\з\п, аларды материалдык, социалдык-маданий жана саясий жактан ъздър\нъ баш ийдир\гъ аракет жасашкан. Мындай жагдайда алар ислам дининин жоболору аркылуу къчмън калктын тилине, аё-сезимине таасир тийгиз\гъ умтулушкан. Ал мезгилде диний билимди, илимди, маалыматтарды ъзбек жана араб тилдеринде гана алууга м\мк\н болгон.

5. Совет коомунун бардык социалдык структурасынын ън\г\ш\ жана жакшырышы, анын материалдык абалынын жогорулашы негизинен бири-бири менен диалектикалык т\рдѳ байланышкан процесстер менен аныкталат. Аларга тездетилген урбанизацияны, индустриалдашууну жана илимий техникалык прогрессти кошууга болот. Советтик мейкиндикте кыргыз тилинин ън\г\ш\ \ч\н зарыл шарттар т\з\лсѳ да, калкыбыздын социомаданий ъзгър\ш\ндѳ орус тилинин ролу басымдуулук кылып, кыргыз тили ааламдашуу процессинин, илимий - информациялык мейкиндиктин талаптарын толук канааттандыра албаган.

6. Ааламдашуу процессинин ж\р\ш\ндѳг\ глобалдык маалыматтык мейкиндикте кыргыз тили илимдин, илимий - техникалык прогресстин жана техникалык каражаттардын тез ѳнүгүшүн кууп жет\гѳ к\ч\жетпей жатат. Анын себептери катары керект\ материалдык-финансылык потенциалдын аздыгын, керект\ адистердин жана ѳн\ккѳн терминологиялык базанын жоктугун кароого болот. Кыргызстандын эгеменд\ ън\г\ш\нън бери миллиондой этникалык кыргыздар шаарга къч\ш\п, татаал коммуникативдик - информациялык байланыштын күчтүү таасирине дуушар болушууда. Бул жагдайлар да орус тилинин маанисинин жогорулашын шарттап, эне тилибиздин ролун басаңдатып жатат. Ушуга байланыштуу кутман элибиздин ата-бабалардан калган ыйык мурасы - улуттук (этностук) тилибиздин баркын, наркын, баалуулуктар системасын сактап, д\йнъ калктарынын тилдери менен бирдикте ън\кт\р\п, дѳълѳт\н арттырып ѳлкѳб\зд\н социомаданий ън\г\с\н\н негизги каражатына айландыруу учурдун жана келечектин талабы болуп саналат.

Диссертациянын негизги мазмуну тѳмънк\ эмгектерде чагылдырылды:

1. Белекова К.К. Взаимосвязь человека и природы в новых социокультурных условиях [Текст] / К.К. Белекова // Философия жана саясий-укуктук изилдѳѳлѳр институтунун жарчысы. – 2011. - № ... –110-115-б.

2. Белекова К.К. Особенности коэволюционного развития социоприроды [Текст] / К.К. Белекова // Философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр институтунун жарчысы. – 2011. - № ... – 115-121-б.
3. Белекова К.К. Об основах конфликтного сосуществования языков [Текст] / К.К. Белекова // Гуманитарные проблемы современности. – 2012. - № ... – 161-169-б.
4. Белекова К.К. Экологическое сознание кыргызского этноса [Текст] / К.К. Белекова // Вестник ЖАГУ. – 2011. - № ... – 150-153-б.????
5. Белекова К.К. Религиозные взгляды восточных мыслителей [Текст] / К.К.Белекова // Вестник ЖАГУ. – 2011. - № ... – 150-153-б.????
6. Белекова К.К. Проблема соразвития природы и человека в условиях глобализации [Текст] / К.К. Белекова // Наука и новые технологии. – 2012. - № ... – 171-173-б.
7. Белекова К.К. Глобализация как структурный процесс [Текст] / К.К. Белекова // Поиск. – Алматы, 2012. - № ... – 144-149-б.
8. Белекова К.К. Глобализация и современные лингвистические процессы [Текст] / К.К. Белекова // Поиск. – Алматы, 2012. - № ... – 125-129-б.
9. Белекова К.К. Кыргыз тилинин байыркы доорлордо өнүгүү өзгөчөлүктөрү [Текст] / К.К. Белекова // Гуманитарные проблемы современности. – 2012. - № ... – 14-18-б.
10. Белекова К.К. Советтик мейкиндиктеги лингвистикалык процесстер [Текст] / К.К. Белекова // Поиск. – Алматы, 2012. - № ... – 18-22-б.

Белекова Карамат Каратайевнанын философия илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн 09.00.11 - социалдык философия адистиги боюнча жазылган “**Ааламдашуу шартындагы тилдин онтологиясы**” аттуу темадагы диссертациясына

РЕЗЮМЕ

Чечүүчү сөздөр: ааламдашуу, лингвистикалык процесстер, салттуулук, билингвизм, этникалык маданият, маданий, лингвистикалык экспансия, миграция.

Изилдөөнүн объектиси болуп ааламдашуу шартындагы тилдин онтологиясы саналат. Изилдөөнүн предмети катары жаңы геосаясий мейкиндиктеги тилдин болмушу, ааламдашуунун лингвистикалык процесстерге тийгизген таасири эсептелет.

Диссертациянын негизги максаты – ааламдашуу шартындагы тилдин онтологиясын философиялык изилдөө.

Диссертациянын теориялык жана методологиялык негизин диалектиканын принциптери (абстрактуулуктан конкреттүүлүккө өтүү, тарыхыйлуулук жана логикалуулук ж.б.) түздү. Ошону менен бирге изилденүүчү проблеманын имманенттүү мазмунун ачуу үчүн илимий таанып-билүү формалдык-логикалык жана тарыхый ыкмалары, цивилизациялык-маданият таануучулук, социолингвистикалык усулдар пайдаланылды.

Изилдөөдө ааламдашуу процессинин контекстинде дүйнө элдеринин тилдеринин эволюциялык табияты жөнүндөгү чет өлкөлүк, ошондой эле ата мекендик окумуштуулардын философиялык, лингвистикалык, социологиялык ой жүгүртүүлөрү колдонулду.

Диссертациянын материалдарын, теориялык-методологиялык принциптерин, жыйынтыктарын социалдык философия, глобалистика, маданият философиясы, философиянын тарыхы, маданият таануу, лингвофилософия боюнча атайын курстарды даярдоодо пайдалууга мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Белековой Карамат Каратайевны на тему: “ **Онтология языка в условиях глобализации** ”, представленной на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – социальная философия

Ключевые слова: глобализация, лингвистические процессы, традиционализм, билингвизм, этническая культура, культурная, лингвистическая экспансия, миграция.

Объектом данного исследования выступает онтология языка в условиях глобализации. **Предметом же исследования** являются феномены, участвующие в данных процессах, а именно язык, рассматриваемый как особый социально-этнический феномен, а также глобализация, оказывающая значительное воздействие на современные лингвистические процессы.

Основной целью диссертации является социально-философский анализ онтологии языка в условиях глобализации.

В основе исследования были положены принципы диалектики, а именно восхождение от абстрактного к конкретному, исторического и логического. В процессе исследования были использованы системный, формально-логический и исторический методы научного познания. Использовались также системно-целостный, сравнительно-исторический, цивилизационно-культурологический подходы.

В работе использовались труды, идеи и положения представителей зарубежной философской, лингвистической, психологической и социологической мысли по языковым проблемам, а также проблемам глобализации.

Теоретическая значимость исследования состоит в углублении и расширении социально-философских знаний о лингвистических процессах в современных условиях глобализации. Полученные в исследовании результаты, обобщенные в социально-философскую концепцию, могут рассматриваться при анализе современных лингвистических процессов, а также могут быть использованы при изучении проблем, связанных с дальнейшей судьбой кыргызского языка.

Материалы диссертации, а также теоретико-методологические принципы, выводы и результаты исследования могут быть использованы при создании специальных курсов по социальной философии, глобалистике, лингвофилософии, философии культуры, истории философии, культурологии, истории мировой культуры и т.д.

RESUME

on dissertation of Belekova Karamat Karataevna on the theme: **“The Ontology of Language in the process of globalization”**, **“Тилдин ааламдашуу шартындагы онтологиясы”**, presented for the degree of the candidate of philosophy specialty 09.00.11 social philosophy.

Key words: globalization, linguistic processes, traditionalism, bilingualism, ethnic culture, cultural, linguistic expansion, migration.

The object of investigation is contemporary linguistic processes, considering in the context of globalization. **The subject of the investigation** is phenomena which participate in these processes, a language in particular, considering as a special social-ethnic phenomenon, as well as globalization, impacting on contemporary linguistic processes.

The main purpose of the thesis is social and philosophical analysis of contemporary linguistic processes, determining their main tendencies as well as perspectives of languages of minority peoples including the Kyrgyz.

The study was based on the principles of dialects, namely reveal from abstract to the concrete, historical and logic. During the study were used a systematic, formal-logical and historical methods of scientific knowledge. It were used the system-holistic, comparative historical, civilizational and cultural approach.

It were used the works, ideas and regulations of representatives of foreign philosophical, linguistic, psychologic and sociologic ideas on language issues as well as the problem of globalization.

The theoretical value of the study is in improving and expanding of social and philosophical knowledge on linguistic processes in today's globalization world. The results of the study, summarized into social and philosophical conception may be considered in the analysis of contemporary linguistic processes and they may be used in problem of study prospects for language minorities, including the Kyrgyz.

The materials of this dissertation and theoretic –methodological principles and results of research can be used in creating special courses on social philosophy, globalization, lingual philosophy, philosophy of culture, history of philosophy, cultural science, history of world culture and etc.